

3.1. *Ірина КЛИМУК*. Методологічні принципи дослідження феномену релігійної ідентичності.

Постановка проблеми. Термін «релігійна ідентичність» нині є достатньо вживаним та популярним поняттям. Разом із тим, незважаючи на популярність і широку вживаність цього терміну, ще й досі немає єдиної, загальноприйнятої його дефініції. Маємо недостатню розробленість адекватного понятійного апарату, який би надав можливість чітко окреслити зміст та обсяг феномену релігійної ідентичності.

Релігійна ідентичність постає об'єктом уваги багатьох дослідників: релігієзнавців, теологів, етнологів, філософів, істориків, культурологів, етнографів та інших. Проблема витлумачення даного концепту полягає в розмаїтті теоретико-методологічних і дисциплінарних підходів. Кожен з них висвітлює проблему у власному контексті, а тому часто релігійна ідентичність розглядається як один із важливих чинників формування інших різновидів ідентичності, не виокремлюючи при цьому її як самостійну проблему. Складність і водночас важливе значення розглядуваної проблеми вимагає міждисциплінарного підходу у вивченні релігійної ідентичності, за допомогою якого можливе дослідження проблеми в цілому, комплексно, що обумовлює застосування для дослідження методів психології, філософії, релігієзнавства та культурології. Саме зараз назріла необхідність визначити та сформулювати методологічні основи дослідження сутнісних структурних та функціональних особливостей релігійної ідентичності, враховуючи проблему формування її, динаміку розвитку та специфіку прояву в сучасній культурі.

Отже, науковою проблемою роботи є аналіз основних підходів, принципів та методів дослідження релігійної ідентичності.

Мета роботи – сформулювати та визначити основні принципи дослідження релігійної ідентичності. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**: по-перше, проаналізувати основні підходи та принципи пізнання релігійної ідентичності; по-друге, визначити методи дослідження феномена релігійної ідентичності.

Основний зміст роботи. Методологія є визначальною ланкою в будь-якому науковому дослідженні. Її визначають, як спрямованість раціонально-рефлексивної свідомості на конструювання, перевірку, вдосконалення, вивчення методів, прийнятних для вирішення проблем.

В останні роки як в західній, так й у вітчизняній науці відбувається стрімке накопичення теоретичного та емпіричного матеріалу про релігійну ідентичність. Це пов'язано зі зміною філософської та загальнонаукової парадигми, трансформації традиційного розуміння релігії та релігійного самовизначення, що тягне за собою перегляд застарілих трактувань поняття «ідентичність». Особливий вплив на систему подання методологічних принципів та методів наукового дослідження феномена релігійної ідентичності мають світоглядна зорієнтованість релігійного вчення та релігійна традиція дослідника. Досліджуючи феномен релігійної ідентичності, науковці використовують різноманітні підходи, принципи та методи пізнання - від загальнонаукових до специфічних релігієзнавчих. Серед загальнонаукових методів при пізнанні релігійної ідентичності застосовуються такі методи, як аналіз і синтез, індукція та дедукція, структурно-функціональний, порівняльно-історичний та інші. Емпіричні дослідження репрезентуються контент-аналізом документів, структурованого та напівструктурованого інтерв'ю, аналізом нарративних документів та ін.

Важливо зрозуміти, що розробка сучасної концепції релігійної ідентичності відрізняється від досліджень інших видів ідентичності, що ґрунтується на дещо відмінних підходах. Варто відзначити при дослідженні релігійної ідентичності той факт, що це є особливий вид ідентичності. Релігійна ідентичність є визначальною та регулює формування всіх інших видів ідентичності для людини, яка є віруючою. В даному контексті релігія виступає як певний інструмент, засіб, що слугує усвідомленню індивідом своєї приналежності до певного етносу, нації, групи. Окрім визначальної ролі ідентифікаційного процесу, релігія відповідає на екзистенційні питання та допомагає людині віднайти сенс свого життя.

Аналізуючи поняття ідентичність загалом та релігійну зокрема, частіше за все використовують три методологічні підходи: примордіалізм, есенціалізм та конструктивізм. Існуючі підходи примордіалізм та есенціалізм визначають поняття релігійної ідентичності, де остання постає незмінною сукупністю певних елементів, символів, втрачає свою привабливість, адже не враховує ситуацію криз, змін тожсамості. Досліджуючи поняття релігійної ідентичності, слід звернути увагу на те, що суть останньої розкривається не стільки через аналіз її складників та зовнішніх ознак, скільки через динаміку і діалог. А тому, на нашу думку, найбільш доцільним є на сьогодні конструктивістський підхід визначення релігійної ідентичності. Конструктивізм – це підхід, що окреслює релігійну ідентичність як індивідуально та соціально конструйований феномен. Такого підходу в дослідженні ідентичності дотримується більшість західних та деякі вітчизняні дослідники. Головною характеристикою конструктивізму є можливість формувати власну релігійну ідентичність.

Досліджуючи релігійну ідентичність як релігійне явище, варто відзначити, що, окрім вище зазначених підходів, які в основному дозволяють

проаналізувати лише певний аспект ідентичності, необхідно використовувати підходи, що дають змогу розкрити повністю сутність релігійної ідентичності як складного та унікального феномена. В релігієзнавчій традиції прийнято виділяти наступні підходи при дослідженні релігійних явищ та їх феноменів: онтологічний, історичний, метафізичний, соціологічний.

При вивченні релігійної ідентичності особливо важливим постає онтологічний підхід. Релігійна ідентичність визначає спосіб життєдіяльності людей, їх ставлення до світу. Онтологічний підхід трактує релігію насамперед як одну із форм свідомості. Проте це не вичерпує повністю поняття релігійної ідентичності, оскільки не враховує релігійні практики, що є важливим аспектом у релігійному житті. Багато дослідників визначають релігійну ідентичність лише як належність до певної релігійної організації. Таке трактування не враховує позаінституційної форми релігійної ідентичності.

Зазначені вище підходи не виключають і метафізичний підхід, без якого осягнення релігійної ідентичності було б одностороннім. Неврахування інтерналістської позиції в дослідженні релігійної самоідентифікації є неможливим. На індивідуальному рівні людина осмислює свою сутність через власний внутрішній світ, який націлений на пізнання Бога та себе, як істоти, створеної за образом і подобою Бога.

Соціологічний підхід дозволяє дослідити суспільний рівень релігійної ідентичності та розкрити її сутність як соціального явища. Суспільний рівень репрезентується за допомогою самоусвідомлення себе членом релігійної організації, що виступає певним соціальним інститутом. Формування релігійної ідентичності спільноти здійснюється шляхом схожості та співпричетності до своєї групи та відрізненням її від невіруючих та інших релігійних груп. Даний підхід дозволяє визначити роль суспільних інститутів в формуванні та становленні релігійної ідентичності, а також зворотній вплив релігійного самовизначення на конструювання власної суспільної та громадської позиції індивіда.

Складовою пізнання релігійної ідентичності як об'єкта дослідження, що визначають та обумовлюють використання методів, є принципи релігієзнавства. Під принципом професор А. Конверський пропонує розуміти «головне вихідне положення наукової теорії, що виступає як перше й найабстрактніше визначення ідеї як початкової форми систематизації знань» [Див.: Основи методології та організації наукових досліджень. За ред. А. Конверського. – К., 2010.- С.14]. Основними принципами в релігієзнавчому пізнанні загалом та дослідженні релігійної ідентичності зокрема є принципи об'єктивності, історизму, загальнолюдськості, дуальності. Такі принципи не суперечать, а навпаки взаємодоповнюють один одного та дозволяють всебічно осягнути феномен релігійної ідентичності.

Принцип об'єктивності є одним з ключових в дослідженні релігійної ідентичності. Цей принцип передбачає неупереджене відображення суб'єктом об'єктивних характеристик пізнаваного феномена на теоретичному та

практичному рівні. Професор А. Колодний розглядає проблему об'єктивності у трьох аспектах: 1) пізнавальні характеристики релігійного феномена, його відображення в суб'єктивних формах людської діяльності й взагалі в межах можливостей цього осягнення; 2) функціонування систем знань про релігію як об'єктивно-істинне утворення, що репрезентує її на теоретичному рівні; 3) власне методологічний підхід, тобто – певні установки та вимоги, що розкривають пояснювальні можливості самої властивості об'єктивного знання про релігії» [Див.: Академічне релігієзнавство. – К., 2000. - С. 68].

Російський дослідник О. Красніков відзначає таку головну характеристику об'єктивності дослідження, як «неупередженість, з одного боку, та утримання від оціночних суджень – з іншого» [Красніков А.Н. Методологические проблемы религиоведения. – М., 2007. - С. 37]. А. Данто наголошує, що об'єктивними є положення, які «не залежать від часу, місця та особистих уподобань того, хто їх дає» [Данто А. Аполитическая философия истории. – М., 2002. - С. 39]. Натомість П. Уінч вважає, що «без особистих переконань зрозуміти релігію неможливо» [Уинч П. Идея социальной науки и ее отношение к философии. – М., 1996. - С. 66]. Проте такі твердження викликають парадокс, бо ж жоден із дослідників не може повністю відкинути власні вподобання та бути неупередженим. О. Красніков пропонує свій вихід із цієї ситуації. Він пише: «Така вимога зовсім не означає, що вчений повинен відмовитися від власних інтересів, уподобань та оцінок. Просто він повинен залишити їх за межами науки і висловлювати їх не як вчений, а як приватна особа» [Красніков А. Н. Методологические проблемы религиоведения. - С. 39].

Проблема об'єктивності знань пов'язана із застосуванням принципу позаконфесійності. Конфесійний підхід не може бути застосований в релігієзнавстві, в дослідженні релігійної ідентичності, оскільки виражає суб'єктивні інтереси конфесії, її вищість над всіма іншими віросповіданнями. Конфесійно орієнтований дослідник є теологом, що пропагує та популяризує концепти історії та віровчення своєї конфесії, а це призводить до спотворення змісту та інтерпретації феномена релігійної ідентичності. Дослідниця релігійних феноменів О. Горкуша, аналізуючи наукову та теологічну методологію, говорить про необхідність розрізнення богословами методу здобуття та методу прояву (подання) знання [Горкуша О. Сучасні спроби легітимізації теології як науки // Філософська думка. Спецвипуск. –Вінниця, 2012. - С. 75]. Хоч метод здобуття і забезпечує кількісний приріст знання, але він, на жаль, не сприяє розгортанню та якісному наповненню цього знання, що забезпечується методом прояву.

Аналізуючи та розкриваючи сутність феномена релігійної ідентичності необхідно зосередити увагу на її конфесійних виявах. Релігійна ідентичність в більшості випадків є конфесійно визначена, виняток становить лише позаінституційна індивідуальна релігійна ідентичність, яка не підкріплюється жодною релігійною інституцією. Як влучно відзначає з цього приводу

І. М. Яблоков, релігії як такої (релігії взагалі) не існує, і неможливою є відповідь на суто хрестоматійне питання: «Що таке релігія?», історично існували й існують лише конкретні конфесії, вчення, напрямки, культури» [Яблоков І.Н. Введение в общее религиоведения. – М., 2001. - С. 33].

У пізнавальному процесі немає певної завершеності чи претензії на абсолютність у пізнанні феномена релігійної ідентичності. Релігійна ідентичність є динамічним феноменом, що знаходиться в стані формування, становлення та постійно змінюється, а тому вона не може претендувати на завершеність пізнання чи абсолютну істинність.

Важливим у релігієзнавчому пізнанні є принцип історизму, який вимагає розгляду релігійної ідентичності у розвитку, зміні. За Д. Тошем, історизм постає як «проходження між минулим і майбутнім, дотримання історичного контексту і сприйняття історії як процесу» [Тош Д. Стремление к истине. - М., 2000. - С. 36]. Основними завданнями дослідження релігійної ідентичності, згідно із принципом історизму, є: по-перше, визначити сутнісні характеристики релігійної ідентичності та причини її виникнення; по-друге, розглянути та проаналізувати основні етапи формування та закономірності трансформації релігійної ідентичності в контексті історичного розвитку; по-третє, розкрити особливості конструювання та функціонування релігійної ідентичності на сьогодні, а також можливість передбачення та прогнозування можливої трансформації у майбутньому. Такі засади дозволяють проаналізувати соціально-економічні та політичні умови, що відіграють колосальну роль в процесі формування та трансформації релігійної ідентичності. Згідно з такими твердженнями, варто відзначити особливу важливість принципу конкретності, який спрямований на дослідження релігійного феномену в його зв'язках з певною усталеною системою уявлень.

В науковому пізнанні імплікацією принципу історизму є актуалізм. Згідно з цим принципом, дослідження феномена релігійної ідентичності розпочинається саме з вивчення сучасного його стану, що дозволяє з'ясувати та прослідкувати процес формування та становлення його в минулому. Буквально принцип актуалізму можна сформулювати як тезу: «від наслідку до причини». В даному контексті важливими є зауваження професора А. Колодного про те, що «актуалізаційний принцип в дослідженні релігійних феноменів не є суто логічною операцією перенесення знань про одну історичну епоху їх існування на іншу. Він по суті є вимогою вивчення одного й того самого об'єкта в часі і водночас процесу становлення самої релігійної системи» [Академічне релігієзнавство. - С. 81].

Принцип дуалізму передбачає поділ віруючою людиною світу на природний та надприродний, які є взаємопереплетені. Релігійна ідентичність виражає усвідомлення особою того, що її буття є опосередковане не лише об'єктивними умовами наявного та відомого їй світу, а й те, що все її життя залежить від надприродних сил.

Одним із важливих принципів вивчення релігійної ідентичності, як об'єкту дослідження, є принцип загальнолюдськості. Такий принцип передбачає те, що релігійна ідентичність в першу чергу є явищем людським та відображає відносини не лише «Людина – Бог» на індивідуальному рівні, але й відносини «Людина-Людина», на суспільному рівні її прояву. Загальнолюдськість проявляється в тому, що релігійна ідентичність є позастатусною, не має територіальних меж. Головні цінності є загальнолюдські, які постають як особлива форма вираження загальних потреб у вищих ідеалах, що неодмінно призводять до абсолютної цінності Бога.

Ще одним принципом в дослідженні всіх релігійних явищ та феноменів, в тому числі і релігійної ідентичності, є принцип плюралізму. Даний принцип визнає існування та застосування багатоманіття систем пізнання, концепцій, підходів, які є рівноправними та незалежними один від одного. Окрім вище зазначеного принципу логічного чи каузального плюралізму, варто відзначити особливий, притаманний релігієзнавству принцип саме *релігійного* плюралізму. Дотримання такого принципу є особливо важливим при дослідженні релігійної ідентичності. Сутність релігійного плюралізму, на противагу ексклюзивізму, передбачає рівне та толерантне ставлення дослідника до всіх конфесій.

Принципи виступають регулятивами дослідження, які значною мірою визначають програму використання методів. Під методом будемо розуміти спосіб досягнення результату, вирішення певних задач. Основні методи дослідження релігійної ідентичності склали: порівняльно-історичний, структурно-функціональний, типологічний та каузальний методи. Вітчизняний науковець В. Петрушенко відзначає, що «доцільно врахувати, що у вивченні мови релігії важливим є поєднання методів емпіричного, раціонального й містико-інтуїтивного пізнання з опорою на граматику, психологію, логіку й духовні дисципліни» [Петрушенко В. Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія. Монографія. – Львів, 2005. - С. 97].

Вивчення релігійної ідентичності в історичному контексті продукує використання методів історичного дослідження, зокрема порівняльно-історичного методу. Цей метод слугує для порівняння етапів розвитку релігійної ідентичності в конкретні історичні періоди, а також рівень розвитку конфесійних ідентичностей, що існують в один і той же час, але на різних ступенях еволюції. Порівняльно-історичний метод дозволяє змінити багато застарілих поглядів на виникнення, характер становлення, розвитку, трансформації та відмирання релігійних ідентичностей. Завдяки порівняльно-історичному методу стає можливим співставлення характерних особливостей формування та функціонування різних конфесійних ідентичностей та індивідуальних релігійних ідентичностей, які існують одночасно. Важливість цього методу підтверджує знамените висловлювання Макса Мюллера: «Хто знає одну релігію, той не знає жодної».

Універсальними методами дослідження, без яких не можливо досягнути повністю сутність такого складного феномена як релігійна ідентичність, є структурно-функціональний, каузальний і типологічний.

Структурно-функціональний метод дозволяє розкрити структуру та функціонування релігійної ідентичності. Даний метод, спрямований на виокремлення та аналіз елементів структури релігійної ідентичності, яка є складною системою, дозволяє розглянути релігійну ідентичність як цілісне явище та розкрити взаємозв'язки та взаємодію між елементами ідентичності. В цьому контексті структурні елементи виступають в ролі підсистем, що складають багаторівневу систему релігійної ідентичності як на особистісному, так і на спільнотному рівнях. Структурно-функціональний метод надає можливість розкрити особливості функціонування як структурних елементів зокрема, так і системи релігійної ідентичності в цілому.

Типологічний метод дозволяє систематизувати та типологізувати релігійну ідентичність, за допомогою процедури розподілу та групування визначити основні ознаки та види релігійної тожсамості.

Каузальний метод слугує для встановлення та визначення причинно-наслідкових зв'язків формування, становлення та функціонування різних структурних елементів та загалом релігійних ідентичностей.

З методологічної точки зору феномен релігійної ідентичності можна вивчати не лише за допомогою кількісних досліджень, які лише частково відображають цей складний процес, а й за допомогою актуалізації конкретного особистісного нарративу віруючого. Дослідник Й. Брокмейер розглядає нарратив, як одну з альтернативних парадигм у соціогуманітаристиці (Див.: Брокмейер Й. Наратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. - 2000. - №3). Основним для нарративної ідентичності є її описовий характер, конструктивність. Саме за допомогою нарративів, які виступають як самоусвідомлення та саморепрезентація себе, своєї історії життя через розповіді про своє минуле, теперішнє та майбутнє, що відповідає конкретному проміжку часу та конкретній життєвій ситуації, можна скласти цілісне уявлення про ідентичність людини. На основі аналізу та інтерпретації фактів біографічної розповіді, яка в репрезентативному контексті набуває сюжетної форми, досліджуються етапи та рівні формування релігійної ідентичності. Проблему нарративу як повісті у конструюванні ідентичності висвітлює П. Рікер [Рікер П. Повествовательная идентичность // Герменевтика. Этика. Политика. – М., 1995]. В цьому контексті концепція нарративної ідентичності передбачає констуктивізм, перформативність формування релігійної ідентичності. Серед нарративних методів у вивченні релігійної ідентичності вагоме місце належить біографічним інтерв'ю, які дозволяють ширше розкрити індивідуальний рівень релігійної ідентичності особистості. Кожне біографічне інтерв'ю є унікальним і не подібним на інші, адже є обумовленим місцем та способом життя, вихованням, соціалізацією, що дозволяє виробити власне розуміння навколишнього світу, а також зайняти

своє положення в ньому. Також слід відзначити дослідження моделей релігійної ідентичності в рамках монографії Л. Скокової [Скокова Л. Ідентичність в автобіографічних повідомленнях молоді // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. - № 2], де на прикладі автобіографічного матеріалу аналізуються особливості релігійного самовизначення студентів.

Особливу роль в процесі конструювання як індивідуальної, так і спільнотної релігійної ідентичності відіграють, окрім біографічних наративів, публічні релігійні. Світ повсякденності, в якому перебувають та діють люди, є загальним для всіх та таким, який існує незалежно від життя індивіда. Проте кожна людина намагається привласнити собі світ, керувати ним залежно від певних характеристик особистої біографічної ситуації. Індивідуальна життєва ситуація створює умови для розуміння себе та інших. Підкреслюючи важливість досліджень повсякденності у вивченні релігійної ідентичності, необхідно звернутися до А. Шюца, який заклав основи та випрацював цілу соціологію таких досліджень [Шюц А. Структура повсякденного мышлення // Социолог. исследования. - 1988. - №2].

Висновки. На даний момент відсутнє єдине витлумачення та розуміння феномена релігійної ідентичності. Дослідження релігійної ідентичності як складного динамічного феномена потребує використання різноманітних методологічних підходів, принципів та методів. В даному контексті актуальним є застосування міждисциплінарного підходу дослідження. Зважаючи на відмінність релігійної ідентичності від інших видів ідентичності, нами висвітлено застосування специфічно релігієзнавчих принципів дослідження релігійної ідентичності.

А н о т а ц і ї

Стаття І. Клімук «**Методологічні принципи дослідження феномену релігійної ідентичності**» присвячена з'ясуванню природи релігійної ідентичності, що активізувалось останнім часом у дослідницькому полі релігієзнавців, а відтак і потребує визначення наукових принципів дослідження цього феномена.

Ключові слова: методи і принципи дослідження, методологія, індивідуальна релігійна ідентичність, колективна релігійна ідентичність.

Klimuk I. M. The methodological principles of the study of religious identity. The article deals with the problem of religious identity, which become more intense in the world and needs to determine the principles of the study of this phenomenon.

Key words: research methods, research principles, methodology, individual religious identity, collective religious identity.

3.2. Ігор ТИТОВСЬКИЙ. Вплив розуміння християнами догматів Святої Трійці на формування суспільно-політичних відносин.

Питання догматично-канонічного розвитку Православної Церкви, а саме сприйняття і розуміння тих чи інших догматів, є надто суперечливим, складним, проте воно століттями залишається **надто актуальним**.